

LACZÓ FERENC

Magyar zsidó helyzetértékelések és tervek a második világháború idején

Politikai-eszmetörténeti elemzés az *Ararát* évkönyvek alapján

Az *Ararát* évkönyvek sorozata 1939 és 1944, avagy a zsidó kalendárium szintén feltüntetett évszámai szerint 5699–5700 és 5704–5705 között jelent meg, összesen 944 oldal terjedelemben. Közvetlenül a második világháború kitörése előtt, a zsidó időszakos kiadványok számának drasztikus lecsökkenésekor indult, és utoljára még 1944 katasztrofális évének elején is napvilágot látott. Az *Ararát* hat, meglehetősen konszans, 135 és 170 oldal közötti terjedelmű kötetének kiadását a terézvárosi Dessewffy utcai székhellyel működő Pesti Izraelita Nőegylet vállalta.¹ Az egyik évkönyvben feltüntetett példányszám mindössze 150 volt, viszont az *Ararát*nak olyan pályázatot is sikerült szerveznie, amelyre 112-en nyújtottak be pályaművet. Ez határozottan arra utal, hogy olvasóközönsége minden valószínűség szerint jóval szélesebb volt, mint azt az alacsony példányszám alapján sejtjenénk.

Az *Ararát* főszerkesztője Komlós Aladár volt, aki a kiadványsorozat céljai között megemlítette, hogy szeretné meghonosítani a „forróbb és őszintébb” zsidó étosz hangját.² Komlós és munkatársai az évkönyvek keretében a magyar zsidó irodalom kibontakoztatásához is érdemben

¹ Megjelentetését az egyet karitatív céllal vállalta, hogy segítse az 1867 óta fenntartott és 1923-tól a Hungária körút 9. alatt üzemeltetett leányárvaházának 110 árváját. A Nőegylet történetét Gerő Katalin (1898 és 1927 között az egyet igazgatónője) írta meg. (GERŐ Katalin: *A szeretet munkásai. A Pesti Izr. Nőegylet. Izr. Nőegylet*, Budapest, 1937.) Az 1930-as évek közepén az egyetnek 1528 tagja volt. 1945-ben hivatalosan megszűnt. A zsidó publikációk csökkenésére jellemző, hogy Scheiber Sándor összesen 53, 1936-ban legalább egyszer megjelenő magyar zsidó (nem feltétlenül magyar nyelvű) lapot sorol fel. 1943-ban már csak tizenhárom jelenhetett meg. (SCHEIBER Sándor: *Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1847–1992*. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1993. 216.)

² Komlós Aladár (1892–1980), író, költő, elsősorban líratörténettel foglalkozó irodalomtörténész. A második világháború idején a budapesti Zsidó Gimnáziumban magyart és latint tanított. 1945 után volt egyetemi előadó, majd az MTA függetlenített főmunkatársa. Még 1944 előtt magyar zsidó szellemi történeti össze-

hozzá akartak járulni (V/3.).³ E terv történeti háttérének megértéséhez fontos adalékokkal szolgál Ligeti Ernő írása, amelyet az 1938-ban elhunyt Emőd Tamás életművének szentelt.⁴ Ligeti Emőd alakját tanulmányozva mutatta be a nemzeti irodalmi életből kirekesztett, de a zsidó irodalmat megtalálni nem képes szerző tragédiáját. Miután megfestette a páratlanul mély nagyváradi asszimiláció képét, Emőd későbbi magányosságát a „zsidó-magyar megsebzettségének” tudta be: Emőd szerint kénytelen volt ráeszmélni, hogy „magyarsága, melyre egész életét feltette, tévedés volt, optikai csalódás”. Ligeti Emőd esetének tragikusan paradigmatis generációs jellegét hangsúlyozta, mikor arról írt, hogy míg versei a „magyar-zsidó lélek vívódásainak legművészeibb megnyilatkozásává váltak”, kora, neveltetése és hűsége miatt nem tudott már „pozitív” zsidó költővé válni – miközben nem maradhatott magyar költő sem.⁵ Az *Ararát* egy-egy kötete programatis előszóval kezdődik, s ezekben kifejtik, hogy a célzatos irodalmi művek létrehozása egyúttal identitás-politikai tevékenység. E felfogásnak megfelelően az egyik előszó szerint a hatásos irodalom a zsidóság „egészséges, tisztult öntudatának” (III/7.) kialakulását elősegítő eszköz. Egy másikban az irodalomnak „magasabb hivatást” is tulajdonítanak: funkciója a „magyar zsidó közszellem nevelése”, az *Ararát* pedig „egy hanyatló nép bomlási termékeinek áradataival szemben” kívánt menedéket biztosítani „az áldozatkész és gerinces zsidó közösségérzésnek” (III/5.).⁶

A főszerkesztő, Komlós Aladár reményei szerint az *Ararát* lapjain az olvasó az európai színvonal, a jelen szükségletei és a zsidó tárgy összehangolási kísérletét követheti nyomon. E harmonizálási kísérlet sikere az „emelkedés feltétele” (III/8.). Komlós változó identitásválasztásainak és erősödő zsidó öntudatának, elköteleződésének folyamatát már több helyütt megfogalmazta, mielőtt még az 1930-as évek vége felé az *Ararát* szer-

foglalásba kezdett. E művét később nem fejezte be, de elkészült részei posztumusz megjelentek. Lásd KOMLÓS Aladár: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*. Múlt és Jövő, Budapest, 2008. Komlós a Kasztner-vonat utasa volt (lásd a 38. lábjegyzetet).

³ A főszövegen belüli utalások az évkönyvek számára (értelemszerűen az I. szám az 1939-est, a VI. az 1944-est jelenti) és az azokon belüli oldalszámokra vonatkoznak. Komlós az V. évkönyv előszavában jegyzi meg, hogy az *Ararát* „még mindig jóformán az egyetlen nem-időszaki kiadvány, melynek lapjain magyar-zsidó irodalom van kibontakozóban” (V/3.).

⁴ Ligeti Ernő (1891–1945), író, költő, publicista, szerkesztő. 1940-ben költözött Kolozsvárról Budapestre, a *Magyar Nemzet* főmunkatársa lett. Akkor írta említett írását az *Ararába*.

⁵ *Ararát*, VI. 56., 63–64.

⁶ Másutt Komlós azt jegyzi meg, hogy az írásnak „ma legfőbb értelmét” a politizálás, a világra hatás adhatja (I/131.).

kesztésére vállalkozott volna. A benne lejátszódó folyamatot frappánsan foglalja össze a *Zsidók a választáson* című korai, 1921-ben napvilágot látott írásában. Életének három periódusát különböztette meg: elbeszélte első világháború előtti alkalmazkodó, de ugyanakkor ellenzékieskedő magyarságának, a világháború idején feleledő, igazságérzetének rezdüléseiből kifejlődő nemzetköziségének, valamint eredetileg 1915-ös chyrovi, galíciai élményei és akkori „féltudatos képzei” által felélesztett zsidóságának dominanciájával jellemezhető időszakát. Csaknem negyed századdal később, közvetlenül az 1944-es magyar zsidó katasztrófa előtt immár kollektív szinten, nemzedékekre kivetítve fogalmazta újra ezt a fejlődési ívet: magyar nacionalista, radikális és öntudatos zsidó nemzedékek soráról írt, bár továbbra is fenntartotta annak lehetőségét, hogy e folyamat akár érzékeny egyénekben, azaz „sűrített formában” is lejátszódhat.⁷

Komlós már a zsidóellenes diszkrimináció és az *Ararát* szerkesztésének éveitől is e három elem, a zsidóság, a magyarság és a nemzetköziség (vagy ahogy máshol szerepelteti: az európaiság) összeegyeztetésének lehetősége mellett foglalt állást. Ily módon az „átmeneti formák” mellett tett hitet, de egyúttal rangsorolt is: az otthon, a milió zsidósága folytán a magyar érzést a zsidó érzéshez képest „nagyon felületinek” nevezte. E kérdésben elfoglalt álláspontja a második világháború éveit során, 1943-ban megfogalmazott szavai szerint is hasonló: ekkor ugyanis azt vetette fel, hogy a zsidóság „élő tudata” a magyarsággal fennálló viszonyban „tapintatos távolságtartásra” készítheti a zsidókat. Megfogalmazásain több további helyen is átüt effajta ambivalencia, az egymásmellettség és a hierarchizáltság közötti ingadozás. Van, amikor származás, jellem és külvilág együttes befolyását próbálja hangsúlyozni, szókincse viszont másféle felfogásról vall: a „vér szerinti” származás községét állítja az „idegen környezet” mellé.⁸

Komlós a zsidó lelket ellipszishez is hasonlította, amelynek két gyűjtőpontja van: a magyarság és a zsidóság. Ekkor látszólag nem kívánt rangsorolni. Ugyanakkor a gyakorlatban olykor igen élesnek érezhette a homogén nemzet csúf ábrándja és az ebből következő szimbolikus egyenlőtlenségek, az egyoldalú asszimilációs kényszerek és az erre adott inadekvát zsidó reakciók folytán kialakult belső zsidó konfliktusokat. „Csoda minden zsidó, aki elsajátít egy idegen kultúrát, s meg tudja őriz-

⁷ KOMLÓS Aladár: *Bevezetés a magyar-zsidó irodalomba*. Múlt és Jövő, Budapest, 2009. 43–44. – E kötet Komlós zsidó tárgyú, eredetileg 1921 és 1944 között megjelentetett publikációinak gyűjteménye (köztük legjelentősebb szegmensként az eredetileg a *Múlt és Jövő* folyóiratban napvilágot látó tizenegy írással).

⁸ Uo. 21., 60., 42.

ni egyénisége szerves következetességét” – írja például egy 1932-es szövegében.⁹ Komlós szerint a zsidókról zavaróan hallgató liberális korban szerencsétlen és káros szimmetria érvényesült: a külvilág „fojtott gyűlölete” állt párban a „bujkálásra szoktatott ember önérzettelenségével”.¹⁰ E tévesen felfogott asszimiláció óriási károkat okozott a zsidóságnak: „legnagyobb bűne, hogy elrabolta azt a hitünket, hogy zsidónak lenni szép dolog, nagyszerű hivatás”; a magyarságtól tartandó távolságról megfelelő zsidók az „értékes saját világ” megteremtéséről nem tudhattak gondoskodni.¹¹

A fentebb idézett, markáns művészeti álláspontot és identitáspolitikai terveket megfogalmazó kijelentések ellenére a Komlós által szerkesztett *Ararát* határozottan több kívánt lenni, mint egy szűkkeblűen irányzott magyar zsidó orgánus. Az *Ararát* önmeghatározásának explicite részét képezte, hogy a megjelenő évkönyvek olyan dobogóként szolgáljanak, „amelyen minden zsidó irányzat képviselője megszólalhat, ha becsületesen akarja a különb zsidó életet” (V/3.). Ez ténylegesen nyitott szerkesztői politikát eredményezett. Olyannyira, hogy például a nemzeti liberalizmus kedvelt kifejezéseit használó és hagyományos álláspontját megszóllaltató Csörgő Hugó kifejtette: a magyar sajtó esetében (a nemzeti hivatás vagy kultúrárték mérlegelésében) „nincs és nem is lehet helye a felekezeti szempontok szerint való megítélésnek” (V/61.). *Nota bene* ezáltal tagadta a kötetekben alapvető különbségtételnek, a zsidó jelenségek bizonyos fokú megkülönböztetésének értelmét. Az *Ararát* szerkesztőinek összesen százhat szerzőt sikerült megnyerniük.¹² Mivel a magyar zsidó nyomtatványok száma az 1930-as évek vége felé vészesen megcsappant, és a zsidó önvédelem szükségességének érzete szorosabb összefogásra ösztönzött, nem meglepő, hogy az *Ararát* céljai között is központi helyen szerepelt a különböző, olykor kifejezetten ellentétes

⁹ Uo. 80., 193.

¹⁰ Uo. 62.

¹¹ Uo. 108., 61.

¹² Nem számítva az önszántukon kívül közölt, illetve adott esetben újraközölt szerzőket, köztük a fordításban megjelentetetteket sem. A legrendszerezesebben hozzájáruló szerzők listája a következőképpen fest: mind a hat évkönyvbe mindössze két nagy formátumú szépirod., Pap Károly és Szép Ernő írt. Ötször, illetve négyszer is öt szerző szerepelt: a szerkesztő Komlós Aladár, Vihar Béla, Molnár Ákos, Várnai Zseni és az első négy évfolyambeli hozzájárulása után, 1943-ban elhalálozó Reichard Piroska (akiről a hatodik évkönyvben Gyulai Márta emlékezett meg, minekutána versei ismét megjelennek, így jön ki publikációinak száma ötre) öt alkalommal jegyezték írásművet. Négyszer Zsolt Béla, Bródy László, Szilágyi Géza, Mohácsi Jenő és Goda Gábor neve tűnik fel szerzőként. A százhat szerző közül hatvannégyen mindössze egyszer járultak hozzá az *Ararát* kötetéhez. Figyelemre méltó, hogy az 1943 során összeállított 1944-es évkönyv szerzői között is találunk tizennégy első alkalommal hozzájárulót.

irányzatok megjelenítése és a zsidóság eltérő csoportjainak kölcsönös megismertetése egymással.¹³ Ennek egyik fontos jele volt ortodox zsidó szerzők alkalmankénti bevonása, bár ők pusztán mennyiségileg ítélve itt is csak csekély szerephez jutottak. Az ortodoxok álláspontját Stern Salamon igyekezett kifejteni. Már szövege elején némileg méltatlankodva megemlítette, hogy „bennünket, orthodox zsidókat is megkérdeznék most egyszer, mi a véleményünk a dolgokról, hogyan véljük megoldhatónak a mai feladatokat” (III/21). A továbbiakban Stern az ortodox álláspontot elkülönítette az asszimilációs zsidóság nézeteitől éppúgy, mint a nemzeti alapon álló cionistákétól, bár megállapította, hogy utóbbihoz közelebb állnak. Minden baj okát „a vallás elhanyagolásában” látta (III/25.), és a vallásos élet ősi tisztaságában fogant új virágzás korának kezdeményezésére buzdított (III/26).¹⁴

Az egyes kötetek összetettségét, sokszínűségét illusztrálандó álljanak itt az első évkönyv alkotóelemei: hét vers (köztük egy fordítás), három novella, egy drámarészlet, két (azonos szerzőtől származó) levél, két előszó, egy naptár és a naptári évet bemutató írás, tizenegy meghatározás nélküli írásmű, amelyek többsége rövid tanulmány (olyan változatos témákról, mint amilyen a zsidóság jogi helyzete, a zsidóság és a kapitalizmus, Bergson mélyen vallásos jellegű gondolatvilága, a zsinagógai ének, vagy az udvariasság), és néhány műmelléklet (három rajz, egy pasztell és egy festmény, valamint hét további vizuális illusztráció, amelyek különböző dokumentumok és alkotások reprodukciói voltak). A későbbi évkönyvek is hasonló, azaz hasonlóan vegyes elemekből álltak. Ám volt három fontos újdonság: a zenei, irodalmi és a zsidóság legfontosabb teendőit számba vevő pályázatok nyerteseinek a közlése; az utolsó két alkalommal az év zsidó irodalmi termését vázlatosan bemutató írássok megjelentetése; valamint néhány kisebb ankét megszervezése.¹⁵ Érdemes

¹³ E fokozott nyitottság jellemezte többek között a *Libanon* folyóiratot is a háború éveiben. A *Libanon* az Országos Magyar Zsidó Múzeum hivatalos kiadványaként jelent meg 1940-től 1943-ig. Erről írtam alábbi cikkemben: Kultúramodellek és történelmi változások. A *Libanon* című magyar zsidó folyóirat. (*Aetas*, 2010/1. 41–62.) Fontos megjegyezni, hogy nem mindenki tett eleget a felkérésnek. A leghíresebb (ráadásul kétszeres) visszautasítás kétségkívül Radnóti Miklós nevéhez fűződik. (Lásd RADNÓTI Miklós: *Napló*. Magvető, Budapest, 1989. 208–212.) Az esetet többen feldolgozták már, eltérő indítatásból és eredményekkel. A legrészletesebb, legprecízebb Radnóti-monográfia Ferenc Győző nevéhez fűződik. (Lásd FERENCZ Győző: *Radnóti Miklós élete és költészete*. Osiris, Budapest, 2005. 574–575.)

¹⁴ Az ortodoxok és neológok közötti társadalomtörténeti differenciákat részletesen tárgyalja FROJIMOVICS Kinga: *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon, 1868–1950*. Balassi, Budapest, 2008.

¹⁵ Az 1940-es évkönyvben (azaz gyakorlatilag 1939-ben) a faji kérdéssről és a zsidótörvényekről szervezett ankétot az *Ararát*; 1943-ban a zsidóság aktuális válságáról és tanulságairól elmélkedtek a résztvevők, 1944-ben pedig a „miért vagyok zsidó?” (azaz a miért érdemes zsidónak lenni) kérdését járta körül néhány szerző.

szót ejteni itt a második újdonságról, az irodalmi összegzésről. Különösen érdekes két, Steiner Lenke, illetve Kardos László tollából származó írás. Steiner a zsidó irodalmi élet „meglehetősen vidéki jellegére” utalt, és megállapította, hogy az „ébredező irodalmi tudat még Kazinczy idejéé” (VI/148.). Kijelentette továbbá: „nem világos még előttünk: mi is az igényünk, ha zsidó irodalomról beszélünk” (VI/148.). Megítélése szerint az újonnan formálódó zsidó közösség még nem nyert ugyan hiteles és értékes művészi ábrázolást, de már így is körvonalazódik egy ellentétes irányú felvilágosodás, mely felfogása szerint visszavezethet „az átértelmezett, tudatos közösséghez” (VI/156.). Kardos László továbbment kritikájában: új zsidó könyveket tárgyaló cikkében a szellemi fejletlenséget éppen a Komlós programatikusan kifejezetten propagált összegabalyodásokhoz köti. Szerinte ugyanis a művészi és tudományos nézőpontokat el kellene választani a jótékonyági, kegyeleti, vallási, népi és közsépolitikai érdekektől, gondoskodni kellene autonómiájukról (V/148.). Kardos ráadásul a kollektív irodalomszemlélet jogosultságát is vitatta. Komlóssal az utóbbi által szerkesztett *Ararát*-ban lefolytatott polémiaja abban csúcspontot ért el, hogy az elismerő szavak mellett épp eltúlzottnak érzett aktualitása miatt kritizálta. Komlós *Az első csillag* című egyfelvonásosát.

Az igencsak divergens álláspontok spektrumát érzékelteti, hogy az *Ararát* lapjain megfogalmazódott olyan nézet is, amely szerint a zsidók a keresztényeknél „intranszigenesebb” magyarokként viselkedtek a Romániához csatolt Erdélyben; egy másik, ezzel szögesen ellentétes álláspont szerint viszont éppenséggel az európai népekkel fennálló életközösség megszüntetése az aktuálisan legelfogadottabb program. Szerepeltek szerzők, akik a vallás elhanyagolásában, konkrétan például a „Biblia-birtoklás válságában” vélték felfedezni a bajok elsődleges forrását, míg mások puha önkorlátokat állítottak volna fel és a „gazdasági asszimiláció” megvalósítását szorgalmazták, vagy (épp fordítva) a zsidóság és a magyarság összeegyeztetését kívánva is a zsidóság javára történő arányeltolódást javasolták.

Alább még részletesen kifejtem a helyzetértékeléseket és terveket; itt röviden szólnék az *Ararát* nem fikciós szövegei közül tematikai egységek miatt feltétlenül említésre méltó tanulmányokról, amelyek a modern magyar zsidó kultúra egyes ágait tekintik át. Ilyen tematikájú írás volt *A magyar zsidóság és a magyar képzőművészet* Gerő Ödön tollából; a *Zsidó tudósok a magyar nyelvtudományban*, amelynek szerzője Balassa József; a *Zsidó költők a magyar irodalomban* (Komlós Aladár); a *Zsidó vallású újságírók* (Csergő Hugó); *A magyar történetírás zsidó művelői* (Grün-

wald Fülöp). Az egyes területeket röviden bemutató, a zsidóság kulturális tevékenységét tömören dokumentáló tanulmányok minden bizonnyal tervszerű szerkesztői felkérések eredményeként születtek.

Az *Ararát* évkönyvek általános jellemzését segítheti továbbá a névutalások rendszerének, egyes nevek említési gyakoriságának bemutatása. A 6 évkönyv lapjain összesen 784 személy neve szerepel. E neveket 6 csoportba soroltam: magyar zsidókra, nem zsidó magyarokra, zsidó nem magyarokra, nem zsidó nem magyarokra és ókori és/vagy bibliai személyekre osztottam; a hatodik csoportba került az a 81 név, amelyeknél nem tudtam egyértelműen eldönteni a kérdést. A fennmaradó 703 név megoszlása a következő: 311 magyar zsidó; 152 nem zsidó magyar; 72 zsidó, de nem magyar személy; 116 olyan külföldi, aki nem zsidó; valamint 52 bibliai és/vagy ókori név. Így elmondható, hogy az évkönyvek tematikájának megfelelően a magyarok egyértelmű többsége (valamivel több mint kétharmada) zsidó, az említett külföldieknek viszont több mint háromötöde nem zsidó.¹⁶

Mely nevek szerepelnek leggyakrabban? A legtöbb írásban, összesen tízben, Mózes neve bukkan fel. Egyedül ő és Kiss József szerepel legalább három írásban egynél több oldalon. Ady Endre neve kilenc írásban tűnik fel, de ebből csak kétszer egynél több oldalon. Hármójukon kívül Lőw Lipót neve szerepel hat írásban úgy, hogy neve legalább egyben több mint egy lapon olvasható. Theodor Herzl pedig úgy kerül említésre összesen négy írásban, hogy neve kétszer is több mint egy lapon szerepel. II. József, Kossuth Lajos, Eötvös József és Falk Miksa szerepel még úgy négy írásban, hogy ezek közül egy említi több mint egy lapon. Szekfű Gyula neve csak három írásban, de mindháromszor több alkalommal.¹⁷

*

Rátérve az elemzés tulajdonképpeni tárgyára: úgy vélem, az *Ararát* évkönyvek nem irányzatos jellegűek. Megítélésem szerint ezt legfőképpen az aktuális válságos helyzet értékelésének és a politikai kiútkeresés módjainak széles skálája bizonyítja. A sorozat lapjain esetenként mind szép-irodalmi, mind nem fikciós művekben a szerzők nyíltan foglalkoztak

¹⁶ Ebből 43 német nyelvterületen élő, jellemzően német anyanyelvű (35 német mellett 8 osztrák, nem számítva a Habsburg császárokat, akiket magyar királyi státusuk miatt a magyar és a külföldi nem zsidók közé sem lehet egyértelműen besorolni); mellettük 33 francia, 15 angol és 7 olasz. Más nemzetiségű személyek csak elvétve szerepelnek.

¹⁷ Rajtuk kívül további 8 szerzőt említ legalább négy írás, de mindig csak egy oldalon: Dávid király és Heine hat, Ábrahám öt, Arany János, Kecskeméti Lipót, Kóbor Tamás, Petőfi Sándor és Shakespeare négy írásban kerül említésre.

a bekövetkezett negatív változásokkal, a lehangelő kortárs helyzettel, nem egy szerző pedig válaszlehetőséget, jövővel kapcsolatos tervet is expliciten kifejtett.¹⁸ Alkalmanként a korban igencsak bátornak számító, néhol kifejezetten szubverzívnek hangzó kijelentéseket találunk; mások újfajta potenciális kompromisszumot vetnek fel. Kizárólag a harmadik évkönyv irodalmi szövegeiből idézek itt az akkori kontextus ismeretében szubverzívnek értékelhető szövegrészleteket. Komlós Aladár *Sírató* című verse olyan sorokat is tartalmaz, melyek szerint „Jaj, fiaink, kik holtan s temetetlen / sárban feküsztek síratatlanul” (III/72). Vándor Iván *Berenike* című elbeszélésében pedig a következő párbeszéd olvasható: „– A néped bűne az, hogy létezik. – Istenkáromlás amit mondasz, Florus. Mindenkinek joga van az élethez, aki született. Az államnak nem lehetnek mostoha gyermekei”. (III/126.)

Írásom során megkísérlem bemutatni és elemezni a legjelentősebb, legalább némi részletességgel kifejtett politikai álláspontokat. Ambícióm részét képezi tehát a vizsgált orgánium lapjain található politikai állásfoglalások pluralitásának feltérképezése. Ennek motivációs hátteréhez tartozik, hogy olykor amúgy kifejezetten szofisztikált történetírói művek is meglehetősen homogén módon prezentálják a magyar zsidóságot, vagy legalábbis relatíve kevés figyelmet fordítanak a magyar zsidók eszméinek megismerésére.¹⁹ Céлом az is, hogy az *Ararát*-évkönyvsorozatot speciális szempontból vizsgáljam: úgy tekintek rá, mint a második világháború idején, azaz a zsidóellenes diszkriminációs folyamat megkezdődése után és nem sokkal a magyar Soá előtt kifejtett magyar zsidó helyzetértékeléseket és terveket tartalmazó kiadványsorozatra.²⁰ Módszerem e különösen értékes magyar zsidó történeti és szellemi öndokumentációs forrás elemzése során mindvégig eszmetörténeti lesz. Konkrétan: több helyütt az elsődleges kontextusok jelentőségére próbálok

¹⁸ Jelzés értékű e tekintetben, hogy az első kötet előszava is az írók bátorságára és őszinteségére próbált apellálni (I/3.).

¹⁹ E szempontból jelentős példa Gyurgyák János terjedelmes és igen alapos munkája, melyben a zsidó szerzők közül külön csak Vázsonyi Vilmosra, Pap Károlyra és Komlós Aladárra tér ki, részletes bibliográfiájának „Szellemi-politikai irányzatok és viták a zsidóságon belül” című alfejezete pedig leginkább a hiányokat sorolja. (Lásd GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Osiris, Budapest, 2001. 630–634.) Némileg más a helyzet Ungvári Tamás jelen írásom lezárásakor átdolgozott és bővített formában megjelentetett monográfiájával, bár a zsidó periodikák, évkönyvek tartalmát ő is csak igen részlegesen hasznosította. (UNGVÁRI Tamás: *Csalódások kora. A „zsidókérdés” magyarországi története*. Scolar, Budapest, 2010.)

²⁰ Az *Ararát*-ban fellelhető történeti (válság)narratívákat elemeztem a következő írásomban: Politikai nézőpontok és a magyar zsidó történelem elbeszélései. *Szombat*, 2010. január. 18–20.

majd rávilágítani.²¹ Fontos megjegyezni, hogy témám folytán jelentőségükhöz képest igen keveset foglalkozom az *Ararát*ban megjelent szépirodalmi szövegekkel – ezáltal természetesen korántsem szándékozom alulbecsülni fontosságukat és értéküket.

Az *Ararát* első kötetében a nézeteltérések egyik legfontosabbak forrása az aktuális jogi helyzet megítélése volt.²² Munkácsi Ernő szerint „a jogi egyenlőség eszméjét – legalábbis elvben – ezzel a törvénnyel [az 1938: XV. törvénycikkről, az úgynevezett első zsidótörvényről van szó – *L. F.*] nem akarták érinteni” (I/19.).²³ Munkácsi úgy érvelt, hogy bár nem pontosan 19. századi értelemben őrződött meg az állampolgári jogegyenlőség, a zsidóság polgári és politikai jogai megmaradtak, az elfogadott jogcsorbitást ezért ildomos kivételesnek tekinteni. Miközben megpróbálta fenntartani a törvényhozók iránti bizalmat, Munkácsi mégiscsak kénytelen volt elismerni, hogy a zsidóság státusa megváltozott, s egyúttal bizonytalanná is vált. Az új törvény következtében ugyanis a zsidóság faji és vallásfelekezeti meghatározása immáron egyidejűleg, összekeveredve, zavarosan volt érvényben. Munkácsi túlzottan jóhiszemű, már-már apologetikus megközelítésmódját Dénes Lajos az *Ararát* ugyanezen első kötetében közölt levele élesen vitatta. Dénes szerint: „Ma már ostobaság és bűnös önámítás volna azt vallani, hogy keresztény polgártársainkkal teljesen egyenlőjogú polgároknak tudjuk magunkat – csak éppen nagyon pechesek vagyunk. Nem, rá kell eszmélnünk arra, hogy kisebbséggé tették bennünket, és ezt minden következményével együtt tudomásul kell vennünk...” (I/94.)

Az *Ararát* szerzői az egyre súlyosbodó korlátozások újabb stációját, az 1939: IV. törvénycikket, közismertebb nevén a második zsidótörvényt és az utána kialakult helyzetet is többféleképpen ítélték meg. Több írás is konvergált egy (megfelelőbb kifejezés hiányában) félliberalisnak nevezhető álláspont felé. Dr. Ribáry Géza immáron két zsidóellenes tör-

²¹ Lásd TAKÁTS József: Nyolc év az elsődleges kontextus mellett. In: uő: *Ismerős idegen terep. Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*. Budapest, 2007, valamint átfogóbb és kritikus jelleggel GYÁNI Gábor: Kontextus és kontextualizáció a történetírásban. In: *Relatív történelem*. Typotex, Budapest, 2007. 241–258.

²² A kor zsidópolitikájának, azaz zsidóellenes politikájának alakulásáról lásd Katzburg munkáját. Nataniel KATZBURG: *Zsidópolitika Magyarországon, 1919–1943*. Bábel, Budapest, 2002. A nem zsidó magyar közvéleményről Pelle publikált tárgyszerű, mégis letaglózó könyvet. PELLE János: *A gyűlölet vetése. A zsidótörvények és a magyar közvélemény*. Európa, Budapest, 2001.

²³ Munkácsi Ernő (1896–1950) Munkácsi Bernát fia, jogász, jogtörténész, a Pesti Izraelita Hitközség titkára és ügyésze, később a Zsidó Tanács főtitkára. 1934-től a Magyar Zsidó Múzeum igazgatója, 1940-től a Libanon főszerkesztője. A Fittler testvérek bűntették el és mentették meg őt és családját Kistarcsán. Az embermentőkről újonnan lásd FROJIMOVICS Kinga–MOLNÁR Judit (szerk.): *A világ igazai Magyarországon a második világháború alatt*. Balassi, Budapest, 2009.

vény célkitűzéseiből kiindulva, kompromisszumos javaslattal élt. Egyfelől akceptálta a „számarányosítás” elképzelését, és emiatt szükséges előfeltételnek érezte a párhuzamos átképzések megvalósulását (II/75.), de az állami térfoglalás-korlátozást nem tartotta elfogadhatónak (II/72.).²⁴ Ribáry később is a magyarsággal való egybeforrásról írt, de az antiszemitizmussal szembeni védekezés szükségességét is hangsúlyozta. Ám legalkalmasabb eszköznek erre korántsem a hasznos részvételt vagy a pozitív hozzájárulást tekintette; a legmegfelelőbb utat a szerénység és a gerincesség erőneinek gyakorlásában vélte felfedezni (III/13).²⁵

Ribáryhoz némiképp hasonlóan vélekedett dr. Bakonyi László, aki elfogadta a zsidóság társadalmi rétegződésének egészségtelen voltáról szóló, a modern kor kezdete óta gyakran hangoztatott tézist (IV/29.).²⁶ E sajátos rétegződés megváltoztatása érdekében a zsidóság szent kötelességének nevezte a „bölcс önkorlátozás” általi beilleszkedést (IV/30.).²⁷ Bakonyi eközben a „törzsökös magyarságot feltétlenül megillető szupremáciát” is emlegetett (IV/30.). Magyar nemzetkonceptiója érezhetően oszcillált egy szűkebb, etnikai típusú és egy befogadó jellegűnek elgondolt (birodalmi) felfogás között, hiszen miközben a „törzsökös magyarság” szupremáciáját támogató kijelentést tett, a „nagy, boldog szentistváni Magyarországtól” az új emancipációt is várta. Bakonyi nemzeti liberális nagymagyar felfogásának további bizonyítéka, hogy reményei

²⁴ Ribáry Géza ügyvéd, a *Pesti Izraelita Hitközség* elnökhelyettese, az *Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület* egyik vezetője. A kirekesztett alkotók mentésére szervezett akció (az Országos Magyar Zsidó Segítő Akció) jeles kezdeményezője. Elhunytá után, még a világháború során az OMZSA neki ajánlotta évkönyvét. CSERGŐ Hugó–KÖHN Zoltán–POLGÁR György (szerk.): *OMZSA évkönyv Ribáry Géza emlékének, 5703 – 1942 – 1943*. OMZSA, Budapest, 1943. – Megjegyzendő, hogy a térfoglalás kifejezést Ribáry sajátosan, saját céljának megfelelően értelmezte: míg a hagyományos (a harc elkerülhetetlenségét feltételező) értelmezés szerint teret valakik csak valakiktől foglalhatnak el, az az kortárs angol kifejezéssel élve a térfoglalás folyamata *zero sum game*, Ribáry hinni próbált a térfoglalás egyidejű növelésének lehetőségében, így a párhuzamos állami térfoglalás-elősegítést kívánta pártolni.

²⁵ Lásd újabban Jeremy COHEN–Richard I. COHEN: *The Jewish Contribution to Civilization. Reassessing an Idea*. Littman Library of Jewish Civilization, London, 2007. – Míg Ribáry a törvény egyes célkitűzéseit elfogadva igazságosabb és előnyösebb kompromisszumot ajánlott, dr. Görög Frigyes az alkalmazási mód-ból következő igazságtalanságokat, a partikuláris extra sérelmeket listázta. Vitatta a 6%-os arányszám megállapítását, hiszen „kétirányú eltolódás történt a zsidóság rovására” (a kereszténységre áttérteket is beszámították, illetve a visszacsatolt területek zsidósága miatt is tovább emelkedett az érintettek arányszáma), minek következtében a törvény hatálya alá eső személyek száma becslések szerint „megközelíti az ország népességének 10%-át” (II/78–79.).

²⁶ Lásd Derek S. PENSLAR: *Shylock's Children: Economics and Jewish Identity in Modern Europe*. University of California Press, Berkeley, 2001; Jerry Z. MULLER: *Capitalism and the Jews*. Princeton University Press, Princeton, 2010.

²⁷ Bakonyi László ügyvéd és író, az Országos Izraelita Iroda titkáraként is dolgozott.

szerint éppen e soknemzetiségű, de egy nemzet dominanciájának alapján szerveződő ország ismételt létrejötte óvhatná meg a magyar lelket a faji gyűlölködéstől (IV/28.).²⁸ Bakonyi egy jogegyenlőségen alapuló, de nemzetileg-etnikailag korántsem semleges politikai alapeszmét fogalmazott meg. Álláspontja Ribáry nézeteihez több szempontból hasonló, és szintűgy félliberalisnak tekintem.

Harmadikként dr. Polgár György elképzeléseiről emlékezem meg, aki ugyancsak „puha zsidó önkorlátozást”, valamint „őszinte és komoly gazdasági asszimilációs törekvést” propagált (V/10.). Polgár is egy másfajta, megfelelőbbnek gondolt megoszlásra vágyott, hiszen, mint kijelentette, „meg kell tanulunk az összeütközéseket kiküszöbölni” (V/8.). Sietett hozzátenni, hogy ez nem öltheti az arányszámoknak szigorúan megfelelő eloszlásra való mesterkéltségre törekvés formáját (V/9.). Gondolataival Polgár a liberalizmus talaján maradt, bár nem kísérelte meg tisztázni, amit valószínűleg nem is tudott volna: miképpen valósuljon meg e voluntarista önkorlátozás a gyakorlatban?

E félliberalisnak nevezett szerzők tanulmányozásánál perdöntő, hogy elképzeléseik elsődleges kontextusát is figyelembe vegyük. A felmerülő releváns kérdések a következők: milyen vitaszituációt feltételeztek e szerzők? Hogyan próbáltak a fennálló helyzeten (ugyancsak megfontolt és mérsékelt módon) javítani? Megkockáztatható feltételezés, hogy az elfogult kortárs magyar közvélekedések járhattak a fejükben. Ezek erejével realista módon számot vetettek, így nem magukat a „túlzott zsidó befolyással” kapcsolatos előítéleteket támadták, hanem inkább az ezen elképzelésből kinövő politika igazságtalan és ellentmondásos következményeit próbálták bizonygatni. Mindez azt is egyértelműen jelzi, hogy az *Ararát* e szerzői nem zsidó publikumra is számítottak, és diszkriminált helyzetük ellenére az 1930-as évek vége felé, sőt az 1940-es évek elején bizonyos fokig még bíztak a nemzeti politika befolyásolhatóságában – hiszen egyes esetekben akár komoly eltérés is fennállhat az elképzelt, vágyott publikum és a valósnak tudott befogadó közönség között. Jellemző lehet ez egy olyan közösség szellemi elitjének tagjaira, akik magától értetődőnek vették az össznemzeti eszmecserében való részvétel lehetőségét (ha nem is a befolyás esélyét, de a véleménynyilvánítás szabadságát feltétlenül), újfajta kirekesztettségüket viszont megszokhatatlannak érezték.

A zsidóság túlzott társadalmi-gazdasági szerepének és hatalmának elmeletét ily módon bizonyos fokig, minden bizonnyal taktikai okokból

²⁸ „A szentistváni gondolatokkal gazdagított magyar lélektől, hitem szerint, távol áll a faji gyűlölködés” – írta (IV/28.).

is osztó szerzők kompromisszumos ajánlatai mellett Dénes Magda, gyakorlati lélektannal foglalkozó cikkében, feltűnően egyértelműen és kategorikusan fogalmaz.²⁹ Többek között azt írja: „nincs olyan gazdasági cél, amely azt kívánná, hogy speciálisan az előbb szellemi pályán működött egyén képeztesse át magát ipari pályára” (III/68.).

Kohn Zoltán szintén a hasonulás helyes módjáról értekezett.³⁰ Ezt azonban a fentebbi három, Ribáry, Polgár és Bakonyi által megfogalmazott eszmével – azaz a liberális eszméket sem teljesen feladó, de a társadalom bizonyos vágyak, illetve absztrakt eszmék szerinti, lehetőleg némileg gyorsított átalakításának elképzelését is elfogadó állásfogalásokkal – épp ellentétes módon gondolta el. Kohn szerint ugyanis a problémát a programszerű, „gyors, túlzó és hangos” alkalmazkodás okozta, amely könnyen gyanút kelthetett – és megítélése szerint keltett is (VI/86.). E zsidókra különösen jellemzőnek érzett *mással való válsági szándék*, a származás elleni szokatlan lázadás alapjának Kohn „a kötött közösség, a fizikai otthon hiányát” tartotta – nem például a társadalmi elvárások és nyomások rendszerét. Véleménye szerint a természetes, organikus alkalmazkodás konzervatív pártolása megfelelőbb hozzáálláshoz vezethetett volna, mivel „a természetben nincs ugrás”, és „nem akarhatok mássá lenni, csak mássá válhatok” (VI/86.). Ezzel egyidejűleg Kohn kifejtette azon meggyőződését is, hogy bizonyos különös „akaratfeletti törvényszerűségek,” a szellem csodái akadályozzák a zsidóság felszívódását (VI/84.).

Kohn Zoltánéval bizonyos fokig rokon elképzeléseket fejtett ki Komlós Aladár az *Ararát*-ban, amikor szintén sajátos aránytelődést javasolt. Jelentős különbség azonban kettejük álláspontja között, hogy míg Kohn az *Ararát* lapjain írottak tanúsága szerint az azonosulási folyamat lelassításának, természetessé tételének (és ezzel egyúttal a zsidó közösség megmaradásának) pártján állt, addig a fentebb részletesebben, máshol megjelent írásaira is kitérve tárgyalt Komlós (az asszimilációs egyoldalságok és az immáron kényszerítőnek érzett körülmények hatására) meg-, illetve visszafordítani szeretne volna az azonosulás folyamatának irányát. Komlós a zsidóság komolyabb számbavételét és a túlzottnak tartott magyar elköteleződés mérséklését ajánlotta.

²⁹ Dénes Magda (1908–1982) tanár, gyermekpszichológus, neveléstörténész. Nem keverendő az azonos nevű, Amerikában pszichoanalitikusként híressé váló, nála csaknem harminc évvel fiatalabb DÉNES Magdával, akinek *Castles Burning: A Child's Life in War* (Simon & Schuster, New York, 1998.) címmel könyve jelent meg a szóban forgó korszakról.

³⁰ Kohn Zoltán rabbi, a pesti Zsidó Gimnázium hittanára, a *Libanon* szerkesztője.

Érdemes pontosan is idézni, milyen szavakkal tette ezt: „Nemcsak zsidók, hanem magyarok és emberek is vagyunk, s mindössze arról van szó, hogy sokréti meghatározottságunkból az eddiginél nagyobb mértékben domborítsuk ki azt, amit a mai helyzet leginkább követel tőlünk és egyedül enged meg nekünk” (I/132.). Három évvel később, az 1942-es évkönyvbeli írása során is a megváltozott körülményekből vezette le, hogy a magyar zsidó művészek számára immáron miért kötelező a zsidó népi sors „végigérzése” – már amennyiben releváns alkotásokat szeretnének létrehozni. Álláspontja szerint a történelem korábban arra kényszerítette őket, hogy hátat fordítsanak „önmaguknak”, a „történelmi katasztrófa” bekövetkezte folytán ellenben újból ki kell fejezniük „közösségük érzéseit” – írja (IV/169.).

Máshol Komlós meglátása már-már kísértetiesen hasonlít Kohnéra: az 1943-as évkönyvben ő is kijelenti, hogy „a fejvesztett asszimiláció beteglázától a nyugodt asszimiláció őriz meg” (V/25.). Ezen újfajta, kettős (illetve az európai szinttel együtt hármas) öntudatra erősebben támaszkodó, de újfajta asszimilációs hangzó ajánlat legitimitása Komlós szövegében a magyarság érdekében fakad. „Épp a magyarsághoz való viszonyunk zavartalansága érdekében szükséges, hogy a jövőben jobban tudatában legyünk zsidó voltunknak” – írja egy helyen (V/26.), avagy szentenciaszerűen: „legyünk zsidók a magyarsággal való jó viszonyunk érdekében”! (V/27.) Komlós ezen írásának gyakorlati felvetése azonban nem tért el a korábbiakétól, mivel ezen újfajta kettősség megfogalmazásával valójában egyirányú arányeltolódást ajánlott. A zsidó öntudat megerősítésének folyamatát ugyanis ekkor is inverz módon kötötte a magyarsághoz való viszony hevesességéhez.³¹ Érdemes röviden utalnunk arra, hogy a különböző identitáselemek közötti új egyensúly kialakításának tervéhez Komlós szintén felhasználta a „hasznos kollektív önviszafogás” elterjedt, fentebb többször is citált elképzelését.³²

Az *Ararát* évkönyvek pályázatára, amelyet „a magyar zsidóság leg-sürgősebb feladataival és teendőivel” (III/36.) foglalkozó művek írására hirdetett meg, társadalomalakító terveket legrészletesebben Denker Marcellné (született Szántó Bea) írásműve fejtett ki.³³ Gondolatainak külö-

³¹ „Ha a magyarsághoz való viszonyunk kissé hűvösebbé válik, melegebbé kell tenni a zsidósághoz való viszonyunkat” – írja például (V/27.).

³² Érdekes továbbá, hogy a zsidó élet kielégítő szépsége és feladatai egyben „a magyar életben játszott vezető szerepünkről” való lemondás elfogadásának feltételeként is szerepel szövegében (V/27.).

³³ Dicséretben részesült még Neumann György, Kéri Hanna, Dénes Béla és Rózsa Ignác, továbbá egy jelíges pályázat (III/38.).

nös jelentőséget ad, hogy negyvenhat beérkezett pályamű közül nyerte meg az *Ararát* (Zsolt Béla, Komlós Aladár és Dénes Lajos által odaítélt) első díját. Denkerné egy új, szociálisabb és igazságosabb társadalmi rend képét vázolta fel, amelynek alapja a zsidóság sorsközösségét nyíltan vállaló egyének egysége és szolidaritása lehetett volna. Némileg meglepő módon kijelenti, hogy „legcélszerűbb volna a portugál gazdasági szociálpolitika mintaszerű irányelveit követni” (III/42.).³⁴ Kifejti továbbá, hogy a produktív, őstermelő foglalkozások kényszere, a gazdasági önellátás szükségessége folytán a zsidó ifjúságot pedig a magyar föld népéhez kellene asszimilálni. Fontos mindehhez hozzátennünk, hogy Denkerné ezeket a terveket áthidaló megoldásként ajánlotta. Elfogadásukat a magyar nemzeti reintegrációt és az igazságosabb társadalmi rend eljövetelet megelőző fázis idejére tekintette ajánlatosnak, sőt szükségesnek.

Írásom záró részében azt vizsgálom, milyen helyzetelemzést adott és miféle változásokat remélt a zsidó vallásnak, illetve a nemzeti mozgalomnak központi szerepet szánó szerzők nem túl népes, de az *Arará*hoz fontos szövegekkel hozzájáruló csoportja. A „Mit tanuljunk a zsidóság mai válságából?” témájú vitában egy magát megnevezni nem kívánó szerző is szerepelt, aki szerint a belső zsidókérdés az elsődleges fontosságú, amely arra vonatkozik, hogy mi az értelme és mi a tartalma a zsidó különállásnak a zsidók számára. Ez pedig éppúgy nincs megoldva, mint a külső. A zsidóság belső megújítása ráadásul a külső létezés helyes elrendezésének előfeltétele. A pusztán létezés önmagában nem lehet elégséges. Megkerülhetetlen kérdés, hogy mi célból kellene a vallástalanoknak is megtartaniuk zsidóságukat? (V/13.) Megítélése szerint a zsidóság csak akkor fog szilárd talajt találni, ha ismét ráeszmél világbeli küldetésére, amely nem más, mint egy vallási eszme, egy Isteneszme hordozása (V/15.).

E problémafelvetéshez kifejezetten hasonlóan Tábor Béla is arra kérdezett rá: vajon a zsidóság még „specifikus tartalom” megnyilvánítására képes reális közösség-e?³⁵ Tábor e kérdést úgy konkretizálta: van-e olyan elitje a zsidóságnak, amely e specifikus tartalom megnyilvánítására képes és éreznek-e ezzel a tartalommal legalább passzív szolidaritást a zsidó-

³⁴ E szokatlan utalás forrása lehetett Mihelics Vid nem sokkal korábban kiadott Portugália-könyve: Mihelics Vid: *Az Új Portugália* (1938). E mű kortárs recepcióját ifj. Bertényi Iván tanulmányozta: Fasiszta diktatúra vagy a keresztény társadalmi tanítás megvalósulása? Salazar rendszerének megítélése a II. világháború előtt Mihelics Vid: *Az új Portugália* című könyve alapján. *Protestáns Szemle*, 2000/4. 237–259.

³⁵ TÁBOR Béla (1907–1992) fő műve az eredetileg 1939-ben publikált *A zsidóság két útja* (reprint: Pesti Szalon, Budapest, 1990). A *Szombat* még az idén Tábor Béla-különszámot jelentet meg; honlap Táborról sok hasznos információval: <http://home.fazekas.hu/~lsuranyi/taborbela.htm>

nak nevezett közösség tagjai? (V/82.) Megítélése szerint „maga a zsidó tartalom romlott meg”, és nem létezik aktuális zsidó egyetemesség sem (V/84–85.). Így a zsidóság a jelenben aligha felelhet meg a súlyos előfeltételnek, amely szerint olyan belső tartalommal kellene rendelkeznie, amely mellett egy igényes elit is jó lelkiismerettel foglalhat állást. Mindezek után Tábor az aktuális feladatot abban határozta meg, hogy egy nem hívő nemzedék számára lehetővé kell tenni a hitet (V/88.). Az uralkodó belső válságot egyetlen okra vezette vissza, mégpedig „a zsidóság Biblia-birtoklásának” válságára. A Biblia véleménye szerint mindössze jámbor olvasmányként vagy erekléként él tovább, pedig szükség lenne valódi, mély ismeretére (V/87.).³⁶

A két legfontosabb cionista szöveg egyikének szerzője a Magyar Cionista Szövetség korábbi elnöke, Bisseliches Mózes; a másik elemzésre méltó cionista írás pedig Marton Ernő tollából származik. Bisseliches kiindulópontjául a példátlan katasztrófa bekövetkezte szolgált, melynek okait cikke első felében kísérelte megvizsgálni.³⁷ Miközben a történelem színpadának zsidó szereplőit (egyetlen kivétellel) vaknak ítélte, megfogalmazott egy meglehetősen determinista történelemszemléletet. Megállapította: „Az okosság hírében álló zsidók nem látták, hogy a fejlődés egyenes vonalban a katasztrófába vezet.” Hozzátette, hogy „csak egy ember volt, aki tisztán látta a helyzetet: Herzl Tivadar” (III/17.). Bisseliches saját korát az átmenetiségével jellemezte: bár már bebizonyosodott a cionista eszme szükségszerű igazsága, hiszen az antiszemitizmus valóban nőttön-nőtt, a valós eredmények terén maradt még kívánnivaló bőven, mivel utóbbiak csak a gyakorlati munkával lehetnek arányosak (III/18.). Másképp fogalmazva: a történelmi pillanat éppen azért jelent meg átmenetiként Bisseliches szövegében, mert az eszme már győzött ugyan, de gyakorlati megvalósulása még várat magára. Így a zsidóság e két időpont közötti furcsa és szörnyű kort volt kénytelen megélni – és rettegve reménykedni az átvészelésében. Bisseliches újfent leegyszerűsítő, monokauzális magyarázatot nyújtott, amikor kijelentette, hogy minden zsidó baj forrása „az a tény, hogy a zsidó népnek nincs

³⁶ Kecskeméti György már korábban megállapította, hogy a palesztinai zsidó nemzeti otthon kísérlete „két-séggkívül nagy szolgálatot tett a zsidóságnak”, de nem várhatjuk tőle „a világ vagy Európa zsidó problémáinak megoldását”, mivel befogadóképessége szűkös (II/99.). Szerinte „a bensőség, a lelki megigazulás útját” kell választani, amely egyúttal a fennmaradás módja is (II/100.).

³⁷ Az 1878-as születésű Bisseliches Mózes a cionista mozgalom egyik korai aktivistája, foglalkozását tekintve gépészmérnök. Az 1903-ban alapított, az első világháború előtt igen népszerű, mintegy ezer tagot számláló, *Makkabea* elnevezésű egyetemi hallgatói egyesület elnöke volt. Publicisztikai tevékenységének legfőbb fóruma a Magyar Cionista Szövetség hivatalos lapja, az 1909-ben induló *Zsidó Szemle* volt.

hazája” (III/18.). Ugyanakkor kifejtette azt is, hogy az elérendő végcél nem a zsidó nép egészének kivándoroltatása. E végcél ugyanis, megítélése szerint, nem is lehet más, mint a kivándorlás által létrejövő társadalmon belüli „egyensúly” és a népekkel helyreállított „normális viszony” (III/19.).³⁸

A másik, kiérlelt gondolatokat kifejtő cionista szerző, Marton Ernő szerint a zsidóság épp a diaszpóra permanens válságának legborzalmasabb fejezetét kénytelen átélni.³⁹ E borzalmas helyzet kialakulása szerinte is a zsidó nép hontalanságával és társadalomgazdasági elhelyezkedésével függ össze (VI/33.). A történelem menetének magyarázására Marton ugyancsak szimpla szentenciákat használ: „keserves szenvedések és véres áldozatok árán ráeszmélünk végre az egyszerű igazságra, hogy a galutot nem lehet galuttal gyógyítani” (VI/35.). A történelmi tapasztalatokból arra következtetett, hogy az asszimilációs kísérletek tragikus hirtelenséggel, kártyavárként omlanak össze. Ennek szerint nyilvánvalóvá kell tennie, hogy az egyén életét nem lehet biztosítani a népiség feladásával – ellenben „céltudatos, szívós, önfeláldozó munkával és áldozatokkal” el lehet érni az önmegváltást (VI/41.).

³⁸ KOMOLY Ottó is hasonlóan kategorikus kijelentéseket tett. Megállapította például: „maradéktalanul igaznak kell elfogadnunk, hogy tudniillik a zsidókérdés az emancipációval és az asszimiláció kísérletével nem szűnt meg, hanem [...] nekünk magunknak kell megoldanunk” (V/16.). Bisseliches érveléséhez kifejezetten hasonlóan az asszimiláció lehetőségét ő is a saját zsidó nemzeti otthon megteremtéséhez kötötte (V/18.). Komoly Ottó (1892–1945) 1940-től a Magyar Cionista Szövetség elnöke. 1942-ben könyvet adott ki *Cionista életszemlélet. Kísérlet a Pozitív Zsidó Hivatástudat Természetrájához* (Magyar Cionista Szövetség, Budapest, 1942) címmel. 1943-tól Kasztner Rezsővel a Budapesti Mentőbizottság elnöke volt. (Lásd SZITA Szabolcs: *Aki egy embert megment – a világot menti meg: mentőbizottság, Kasztner Rezső, SS-embervásár, 1944–1945.* (Corvina, Budapest, 2005); népszerű regényes formában, de alapos kutatással alátámasztott mű továbbá Anna PORTER: *Kasztner vonata: Kasztner Rezső igaz története regényben elbeszélve.* (Mérték, Budapest, 2008, az angol kiadás: 2007). Komoly naplójáról, amely Schmidt Máriaának, Majsai Tamásnak és Mester Miklósnak köszönhetően már 1983-ban megjelent, Molnár Judit írt tanulmányt. MOLNÁR Judit: „Vajon megtelnek-e följegyzéseimmel a könyv lapjai?” Komoly Ottó naplója (1944). In: KARSAI László–MOLNÁR Judit (szerk.): *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára.* Mazsihisz, Budapest, 2002. 473–490.

³⁹ Marton Ernő vezető erdélyi cionista mozgalmár volt. *Új Kelet* címmel Kolozsváron 1918-ban folyóiratot alapított, amely 1920-ban főszerkesztősége alatt (többek között budapestiek közreműködésével) napilappá alakult. A erdélyi zsidóság közelmúltban megjelent, e korszakot bemutató antológiájában őt önálló írással is szerepel. (Gidó Attila: *Úton. Erdélyi zsidó társadalom- és nemzetépítési kísérletek.* Pro Print, Csíkszereda, 2008.) Marton ekkoriban adta ki *A magyar zsidóság családfája. Vázlat a magyarországi zsidóság település-történetéhez* (Fraternitas, Kolozsvár, 1941) című művét. Marton Ernő és tágabban a második világháború éveinek erdélyi zsidósága szempontjából is fontos tanulmány HOLLY CASE: *Navigating Identities. The Jews of Kolozsvár (Cluj) and the Hungarian Administration 1940–1944.* In: Wolfgang MUELLER–Michael PORTMANN (szerk.): *Osteuropa vom Weltkrieg zur Wende.* Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2007. 39–54.

Ezen írások viszonylag hosszan ismételnék alapvetőnek számító, olykor meglehetősen sematikusnak tűnő cionista gondolatokat. Az az aspektusuk ellenben kifejezetten figyelemreméltó, hogy nemcsak a zsidókérdés meglétét és megoldási kényszerét fogadták el diszkurzíve (ami szintén megfelel a cionista sablonnak), hanem a társadalmi egyensúly hiányának, illetve a zsidók társadalomgazdasági elhelyezkedése problematikusságának tézisére is egyetértően utalnak. E tézis pedig az övékén kívül nemcsak a fentebb félliberalisnak, kompromisszumkeresőnek nevezett szövegekben jelent meg, hanem a zsidóellenes jogi diszkrimináció indoklásában is. Ennek fényében megállapítható, hogy a kompromisszumkötés lehetőségét a második világháború éveiben realista módon elutasító nemzeti programjuk ellenére ezek a cionista szerzők folytattak egyfajta külpolitikát is, legitimálni próbálva törekvéseiket nem cionista közegekben is. Az *Ararát*hoz hozzájáruló cionisták úgy tekintettek magukra, mint a fennálló, antiszemita ként tudatosított politikai közösségből történő zsidó kiválás ágenseire, csakhogy a magyar, sőt az antiszemita politikai kultúrától való függetlenségük viszonylagos volt. Ezen aktuális, elsődleges kontextus és a zsidóság szerepéről és jövőjéről a második világháború példátlan katasztrófába torkolló évei során folytatott vita ismerete nélkül állásfoglalásaik egyes markáns elemei nem is lennének érthetőek.

Írásomban bemutattam a három „félliberalis” álláspontot, amelyek az antiszemita indíttatású platformon állókkal (is) megkötendő kompromisszum érdekében a zsidó társadalom szerkezetének bizonyos fokú átalakításának, relatív vagy abszolút visszafejlesztésének igényét fejezték ki. Elemeztem Komlós újfajta, hangsúlyosabban zsidó alkotásokat és erőteljesebb, öntudatosabb zsidó identitást propagáló nézeteit. Váztoltam továbbá Denker Marcellné díjnyertes, alternatív, korporatív rendet vizionáló írását is, és ellenpontoztam azt, taglalva Kohn Zoltánnak a fontolva haladás értékét kiemelő konzervatív nézeteit. Teret szenteltem a vallási megújódást propagálók nézeteinek, és kitértem a cionista ágensek hozzájárulásaira.

Soraimat zárva jelzek egy még bizonyításra (illetve esetleg megcáfolásra) váró felvetést. A magyar zsidó szellemi kultúrának a második világháború éveire drasztikusan megritkult orgánumaiba író szerzők palettája nemcsak igen színes volt, hanem (talán meglepő módon) a bemutatott évkönyvek politikai spektruma a magyar politikai-ideológiai sokszínűséget is reprodukálta kicsiben. Találtunk az *Ararát*ban félliberalis kompromisszumkeresést, konzervatív kritikát, vallási megújodásba vetett reményt, nacionalista programot, akárcsak egy alternatív, korpora-

tív rend vízióját – bár kétségkívül így is hiányoznak bizonyos, az össz-magyar nyilvánosságban jelentős szerephez jutó platformok, s magától értetődő módon a gyilkos indulatokkal vegyes antiszemita nézetek.⁴⁰ Úgy gondolom, hogy az *Ararát* politikailag-eszmetörténetileg értékelhető elemei nem zsidó párhuzamok megvonására adnak lehetőséget. Ezeknek részletes és precíz kifejtésére azonban már csak a jelentős parallelizmusok még megíratlan története, magyar zsidó–nem zsidó eszmetörténeti összehasonlítás vállalkozhat.⁴¹

⁴⁰ A kort feldolgozó egyik megkerülhetetlen alapl mű JUHÁSZ Gyula nevéhez fűződik: *Uralkodó eszmék Magyarországon, 1939–1944*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983.

⁴¹ Ilyen összehasonlítások megkísérlésére a zsidó tudományok eléggé erős kortárs izolációja miatt ritkán kerül sor. Ez az izoláció Till van Rahdent például arra készítette, hogy a zsidó történetírás németországi „intézményes újragéttósítása” ellen emelje fel szavát. Lásd Till VAN RAHDEN: *Jews and Other Germans. Civil Society, Religious Diversity, and Urban Politics in Breslau, 1860–1925*. University of Wisconsin Press, Madison, 2008. a német kiadás 2000. 291. Találhatunk azért ellenpéldákat is. Kiemelkedő jelentőségű összehasonlító elemzések fűződnek például David Sorkinnak, a Wisconsin-Madison Egyetem tanárának nevéhez, aki legutóbb a felvilágosodás vallási kontextusát kutatta keresztény (katolikus és protestáns) és zsidó szerzőknél. Ilyesféle összehasonlító magyar–magyar zsidó eszmetörténeti kísérletekről nincs tudomásom.